

ПИТАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ ТА ЛІНГВІСТИКИ ТЕКСТУ

УДК 81'25'373.4-116=161.2=162.3:165.74

Н. Ф. Баландіна

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка,
доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри журналістики

ПРАГМАТИЧНІ КЛІШЕ З ПОГЛЯДУ КОМУНІКАТИВНОЇ МОДЕЛІ ПЕРЕКЛАДУ

*У статті висвітлено можливості застосування комунікативної моделі перекладу до чеських прагматичних кліше. На прикладі аналізу актів спонукання доведено, що проблему представляє вже не стільки еквівалентність перекладу українською мовою, що ґрунтується на єдності форми і змісту, а й адекватність, зокрема, розпізнавання інтенцій мовця й досягнення запланованого комунікативного ефекту. Показано, що в реальному мовленні мовні індикатори спонукання виявляють багатозначність, набуваючи суб'єктивних смислів. Зокрема, чеський перформатив *prosím*, у первинному своєму значенні будучи проханням, значно примножився у своїх значеннях і в деяких з них втратив ознаки дієслова. Крім того, описано шляхи подолання труднощів при перекладі спонукань з імпліцитними перформативами.*

Ключові слова: чеські прагматичні кліше, комунікативна модель перекладу, мовні індикатори функцій, перформатив, спонукання.

Відомо, що успішність перекладу у світлі лінгвістичної теорії залежить від знання конкретної мови, насамперед її лексики, семантичних і граматичних зв'язків між одиницями та способами їх реалізації в тексті. З погляду цієї теорії, яку ще називають лінгвістичною, чи встановленням регулярних відповідностей, увага перекладача зосереджується на пошуку еквівалентності значень і форми в мові джерелі і в мові перекладу. Водночас, добір еквівалентних одиниць – це лише мікростратегія перекладу, яка тісно пов'язана з макростратегією, що ґрунтується на законах комунікації.

Макропідхід, послідовно викладений у працях німецького вченого О. Каде [7, с. 13–11], згодом зазнав розвитку в дослідженнях інших учених [15, с. 75; 3, с. 13–67]. Головний принцип полягає в тому, що переклад як засіб повноцінної комунікації не може базуватися лише на лінгвістичних засадах – він повинен урахувати екстралінгвістичні чинники. Якщо при мікропідході основна увага приділяється системі еквівалентних відповідників, то при макропідході, при урахуванні лінгвістичної еквівалентності, переклад осмислюється з позицій теорії комунікації, лінгвосоціології, лінгвокультуроології. У такому випадку говорять про комунікативну адекватність перекладу, яка не завжди збігається

з еквівалентністю, зате враховує те, що Ю. Найда називав тотожністю реакцій і відносив до динамічної моделі [10, с. 117]. Пошуки високоєфективних моделей перекладу все ще залишаються **актуальними**, особливо коли йдеться про ті, які зорієнтовані на комунікативно-прагматичні і ситуативні характеристики.

Обрання чеських прагматичних кліше як **об'єкта** перекладознавчих студій зумовлено їх роллю у спілкуванні. Вони, на відміну від інших мовних стереотипів, уживаються в будь-якій фазі спілкування і забезпечують його успішність з погляду максим кооперації та ввічливості; крім того, є індикаторами духовних, етичних і культурних смислів. **Предметом** аналізу є значення і функції чеських прагматичних кліше і способи їх передачі українською мовою. **Метою** розвідки є пошук оптимальних варіантів перекладу, які забезпечать не лише його еквівалентність, а й адекватність, зокрема збереження наміру мовця і комунікативного ефекту оригіналу.

Теоретико-методологічне підґрунтя формують праці з теорії і практики перекладу (В. Н. Крупнов, Л. Л. Нелюбин, Я. Й. Рецкер, J. Levý), комунікативної лінгвістики та теорії мовленнєвих актів (В. І. Карасик, В. В. Красних, Дж. Р. Сьорль, Р. Якобсон, J. Hoffmannová, O. Müllerová) і міжкультурної комунікації (А. Вежбицька, С. Г. Тер-Мінасова, Н. І. Формановська).

У роботі застосовано комплексну **методику**, що включає структурно-семантичний метод, який дозволяє з'ясувати особливості побудови прагматичних кліше (далі: ПК) і притаманні їм смисли для пошуку еквівалентів; зіставний метод – при описі національно-культурної, мовної і поведінкової специфіки і її освоєння на чужому мовному ґрунті, метод актомовленнєвого аналізу, який враховує прагматичну інтерпретацію інтеракції, – при доборі можливих варіантних відповідників, що забезпечують адекватний комунікативний ефект.

Поведінковий характер прагматичних кліше, конвенційність, пов'язаність зі стереотипними ситуаціями і частота вживання вимагають від перекладача особливої гнучкості. На передній план висувається вже не єдність форми і змісту, а досягнення запланованого комунікативного ефекту. Трапляється, що у живому мовленні усталені об'єктивні (словникові) значення мовних одиниць видозмінюються, проростають новими смислами або ж, навпаки, щось втрачають і таким чином стають важко вловимими, суб'єктивними. Традиційно вважається, що об'єктивні смисли є маніфестантами мовної системи, а суб'єктивні – виявляються у її реалізації, у мовленні. Конкуренція об'єктивного й суб'єктивного, мовного й мовленнєвого є настільки рельєфною, що доходить не лише до полісемії смислів, а й до омонімії і навіть антонімії на зразок висловлення *Já to vím* (*А я знаю*), яке в різних контекстах може означати 'Я знаю' (мовець виражає впевненість у своїй силі – чеський регулярний відповідник *Já to vím*) і 'Я не знаю' (навпаки, невпевненість у своїх знаннях – *Já to nevím*). Суб'єктивні, ситуативно зумовлені смисли практично невловимі з погляду мовних індикаторів, можливо, саме тому лінгвістика не виявляє до них значного інтересу, що тим часом позначається і на якості укладених словників і, відповідно, на якості

перекладу. Так, тільки за нашими підрахунками, перформативна форма чеського дієслова *prosím* у реальному мовленні, як у репліках-акціях, так і реакціях, має сімнадцять значень: *прохання, запрошення, дозволу, наказу, вибачення, поради, підбадьорювання, підпорядкування, згоди, незгоди* тощо [2]. Сукупність цих значень дозволяє говорити, з одного боку, про полісемію смислів, а з другого – про контекстуальну синонімію (*прохання / порада*) і навіть антонімію (*згода / незгода*). Зазнають смислового розширення і, здавалося б, непохитні в смислово-регулятивному плані вітання / прощання. Так, у розмовному мовленні відбувається не лише уніфікація формул вітання / прощання *Nazdar!, Ahoj! Čao!*, які з однаковою успішністю вживаються в ситуації вітання і прощання, а й виявляють нахил до розширення набору функцій, як це сталося з формулою *Nazdar!*, котра може бути носієм значення ‚невдоволення‘, ‚несприйняття чогось‘, ‚спантеличення‘.

Імовірно, часткова або повна нейтралізація первинного смислу викликана саме яскраво вираженою експресією слова. Позитивний чуттєвий заряд виразу *Nazdar!* у ситуаціях невдоволення, несприйняття чогось, спантеличення наче пом'якшує ситуацію, що знаходиться на межі конфлікту; йому цілком відповідає український еквівалент *Привіт!*

Не знаючи особливостей функціонування, перекладач-початківець може сприйняти словникове тлумачення слова за істинне і не врахувати варіативну (контекстну, оказіональну) семантику, залежну від контексту. Цілком правий Ю. Д. Апресян, який зазначає: «Коли лексема розглядається на тлі повного набору лінгвістичних правил, включаючи семантичні, прагматичні, просодичні, комунікативні та інші нетривіальні правила, вимальовується зовсім інший кут зору. Саме він дозволяє побачити нові грані і властивості лексеми, що викликають очевидний лексикографічний інтерес... Головна відмінність лексикографічного портрету від звичайного словникового опису лексеми саме й полягає в насиченні її словникової статті новою інформацією» [1, с. 21].

Якщо говорити про вирази згоди / незгоди як про мовні антоніми: *Ano / Ne, Souhlasím s vámi / Nesouhlasím s vámi, Máte pravdu / Nemáte pravdu, Je to možné / Není to možné, Jsem v tom přesvědčen / Nejsem v tom přesvědčen* і про їхні українські відповідники *Так / Ні, Маєш рацію / Не маєш рації, Це можливо / Це неможливо, Я в цьому переконаний / Я в цьому не переконаний*, то очевидно, що формальна репрезентація в обох мовах відбувається на ґрунті неґації *ne / ne*, оперування з семантико-синтаксичними пропозиціями, коли завдячуючи операції заперечення друге висловлення набуває протилежного значення, яке вступає в контрадикторні відношення з першим.

У реальній комунікації, особливо в розмовних конструкціях, заперечення може виражати смисл згоди, пор.: *Nebudu se s tebou o to přítí, Ne, to nevadí, Proč ne? – Не буду з тобою сперечатися, Ні, це не заважає, Чому б ні?* Як зазначає М. Грєпл, нейтралізація заперечення відбувається в запитаннях, пор.: *Chcete si odpočínout? i Nechcete si odpočínout?*, де обидві форми відрізняються лише мо-

дальними відтінками [16]. Тим самим, інваріантні відношення виникають і на рівні перекладу. Нерегулярність вживання заперечення в обох мовах як індикатора згоди слід декодувати на основі комунікативних чинників. При потребі вибору більш увічливої пропозиції серед низки варіантних еквівалентів варіант у формі запитання і з негацією *Nechcete si odpočinout?* вважається більш ввічливим, оскільки передбачає гіпотетичну відмову.

Урахування зазначених вище «нетривіальних правил» формує дещо інший погляд на переклад мовного знака і виводить на рівень реальної комунікації і, відповідно, на рівень макростратегій перекладу. Співвідношення мікростратегії і макростратегії умовно можна представити так: мікростратегія зорієнтована на пошук перекладацьких відповідників і ґрунтується на мовній компетенції, яка спонукає, наприклад, висловлення *Просимо читачів не виносити книг із читального залу* прочитати як прохання (*prosba, žádost*); макростратегія спрямована не тільки на розпізнавання індикаторів комунікативної функції (у цьому випадку прохання), а й знання правил комунікації, конвенцій, що дозволять сказане зрозуміти як заборону (*zákaz*). Наказ у формі прохання – не поодиноким явищем в спілкуванні, і розглядається лінгвістами як непрямий мовленнєвий акт, спричинений перенесенням смислів. У сучасному дискурсі прийнято форму імперативних актів, зокрема наказів, розпоряджень, приписів дещо пом'якшувати, виражати непрямим, під прикриттям прохання.

Описуючи комунікативні особливості перекладу, транслатологи послуговуються вже не стільки лінгвістичним термінологічним апаратом, скільки ідеями і поняттями комунікативістики, у зв'язку з чим теорія перекладу починає сприйматися не як суто мовне явище, а ширше – як явище інтердисциплінарне. Міждисциплінарний підхід до процесу перекладу сприяв появі нових моделей, базовими серед яких можна вважати комунікативну (прагматичну) й ситуативну (Детальний опис цих та інших моделей та бібліографію можна знайти в книзі О. Д. Швейцера «Переклад і лінгвістика»: [14]). Суть комунікативно-прагматичної моделі полягає в тому, щоб перекладач, працюючи з текстом, зважав на реакцію адресата і дбав про відповідність комунікативних ефектів перекладеного тексту текстові оригіналу.

Поява комунікативної моделі стала можливою лише тоді, коли теоретики перекладу звернули увагу на те, наскільки точно мовні засоби перекладу передають комунікативні параметри мови джерела: *Хто – Що – Кому – З якою метою – З яким результатом*. По суті, предмет перекладу – окреме висловлення чи цілісний текст – залишається важливим компонентом, та не єдиним: не можна нехтувати метою (інтенцією) мовця і її розпізнаванням адресатом, а отже, запланованим ефектом. Ю. Найда якимось зазначив, що кожна дефініція перекладу без усілякого сумніву буде значною мірою залежати від мети, яку переслідує цей переклад [10, с. 131]. О. Й. Казанцев виявився більш категоричним, стверджуючи, що комунікативні параметри еквівалентності перекладу посідають найвище місце в ієрархії всіх рівнів еквівалентності [8, с. 13].

Наведені вище попередні міркування вимагають по-новому поставитися до адекватності перекладу, яка є багатомірним поняттям і залежить не тільки від мовної еквівалентності, а й від: 1) добору таких мовних засобів, які забезпечать передачу мети оригіналу і належний комунікативний ефект і 2) фонових знань адресата, тобто ступеня його поінформованості (компетенції) про предмет спілкування і ситуативний контекст. При перекладі виразу *Prosím tě, nebud' směšný!* як *Прошу тебе, не будь смішним!* мовний індикатор функції прохання – перформатив *prosím* – не зовсім надійний, тому слід брати до уваги ширший контекст – ситуативний, який може засвідчувати акт докору. Ненадійність мовної індикації полягає в тому, що і прохання, і докір належать до директивних актів, але докори, на відміну від прохань, не сприяють успішності комунікації через закладену в них конфліктогенність, тому висловлюються здебільшого під прикриттям прохання.

Про небажаність вживання актів докору свідчить і той факт, що це дієслово практично не вживається в перформативній формі, пор.: **Докорю тобі: не будь смішним*. Не мають також прямих індикаторів функцій акти «вираження різних емоцій, психологічних станів, відносин, акти інтелектуально-розумової діяльності. Дійсно, емоційно-оцінні дієслова та іменники вказують не на мовленнєву дію мовця, а на його почуття, психологічний стан. Дієслова інтелектуально-розумової діяльності відображають різні ментальні стани, розумові операції. Отже, позначенням комунікативних намірів цих мовленнєвих актів будуть не слова *дивуватися, захоплюватися, думати*, а відповідні їм дієслівно-іменні словосполучення інтенційного характеру *висловлюю / висловити подив, виражати / висловити захоплення, висловлювати / висловити припущення*» [5, с. 17].

У зв'язку з цим неважко спрогнозувати, що перекладацькі труднощі виникнуть на полі розпізнавання комунікативної установки висловлення, коли перекладач повинен з'ясувати: а) які саме мовні одиниці її в максимальний спосіб репрезентують, б) які потенційні смисли можуть виражати, в) як ці смисли передати в мові перекладу. Відштовхуючись від мовних засобів оригіналу, які слугують індикаторами комунікативних функцій, можна знайти відповідні еквіваленти, необхідні для вираження тієї самої функції в мові перекладу.

Пояснимо сказане на конкретному прикладі – спонуканні, яке входить у семантичне поле волевиявлення і вважається одним з найчастотніших актів комунікації. Спеціалісти з дитячої психології стверджують, що першими осмисленими актами дитини є саме волевиявлення, спонукання. Відомо, що надійними індикаторами функції волевиявлення є перформативи: *prosím, zvi, zplnotosťuji, propouštím, ustanovuji* і відповідні їм українські аналоги *прошу, запрошую, доручаю, звільняю, призначаю*. У реальному спілкуванні спонукання можуть виражатися також засобами, позбавленими імперативної семантики, наприклад дієсловом мовлення *kazamu / říkat*, пор. констативи: *Кажу тобі: Віра живе у Празі. – Říkám ti, Věra bydlí v Praze* і волюнтативи: *Кажу тобі, не*

ходи туди – Říkám ti, nechod' tam; Кажу тобі, сїдай! – Říkám ti, jen se posad'. Висловлювання *Кажу тобі, не ходи туди* – не констатив, попри семантичну прозорість його словоформи *кажу*. Сприймається воно як директивний акт, який може бути наказом, проханням, застереженням, порадою, благанням. Певну роль відіграє і позиція перформатива, пор.: *Кажу тобі, сїдай! – Сїдай, кажу тобі!* Переміщення модусної частини на непритаманну їй постпозицію посилює категоричність волевиявлення і перетворює його на наполегливе прохання чи навіть наказ. Проте можна також стверджувати, що в цьому випадку може йтися і про роль емпізи, а не індикатор функції.

Цікавий приклад редукції ілокутивної функції наводить В. В. Богданов: «... якщо будь-який компонент перформативної частини висловлення потрапляє в позицію комунікативного фокусу, висловлення набуває ознак дескриптиву. Наприклад, коли ремою стає перший актанта, як це відбувається у висловленні на зразок «Об этом одолжении прошу тебя я»; «Сделать это советую вам я», «За эту помощь благодарю вас я» (з наголосом на займеннику «я») ... Такі висловлення можна розглядати як дескриптивні висловлення тотожності» [4, с. 65]. Схожий ефект є і в наших мовах, пор.: *Прошу тебе про цю послугу (прохання / žádost), Раджу вам зробити це (порада / rada), Дякую вам за допомогу (подяка / vděk) і дескриптиви Про цю послугу прошу тебе я, Зробити це раджу вам я, За допомогу дякую вам я.*

Як висновок можна зазначити: при перекладі таких виразів довільне порушення порядку слів, модусу і диктуму, теми і реми може призвести до втрати авторської інтенції, яку той чи той мовленнєвий акт увиразнює. В обох мовах ідеться насамперед про довільне переміщення позиції підмета, яка досить чутлива до комунікативних смислів.

Функціонування перформативних дієслів у складі прагматичних кліше виявляє цікаву закономірність. Так, деякі з них, хоча формально і передбачають у модусній частині перформатив, у живому мовленні його не вживають. Так, конструкція *Ви добре впоралися із завданням!* несе в собі інтенцію похвали, але формальний її маркер відсутній, пор.: **Хвалю вас: Ви добре впоралися із завданням!* Так само, якщо у виразах *Я раджу тобі, Я прошу, благаю, Я застерігаю, Я співчуваю* перформативи сприймаються природно, то в **Я повчаю / напучую / натякаю, *Я випрошую / упрошую / вмовляю / канючу, *Я погрожую, *Я підбадьорюю, *Я обурююся, *Я переконую, *Я докоряю* – незвично. Та сама ситуація спостерігається і в чеській мові.

Проблеми з перекладом виникають саме з тими висловленнями, де немає перформативних дієслів, бо їхні смисли слід розпізнати, що стає додатковим аргументом на користь того, що в живому мовленні слово виявляє нові смислові відтінки, майже невлітими у словниковому значенні.

Спробуємо показати сказане на прикладі, здавалося б, звичної для наших мов пари: *prosím (prošime) – прошу (просимо)*. Проблема полягає в тому, що частота вживання *prosím* у чеському узусі не просто значна, а, на наш укра-

їнський погляд, вражаючи: ідеться не тільки про ситуації прохання чи форму вираження ввічливості, а й про ситуації, що виходять поза межі спонукання і ввічливості. У зв'язку з цим у процесі перекладу, попри багаті можливості української мови, неодмінно постане питання про припустимість втрати або пошук адекватного еквівалента, пор.: *Budete, prosím, obědvat?* – (Чу) *Будете обідати?*; *Bylo to, prosím, už k ránu.* – *Було це вже під ранок*; – *Jak se jmenujete, prosím?* – *Já prosím – jsem Tomáš Vorel.* – *Як вас звати?* – *Я – Томаш Ворел.*

Перформатив *prosím* настільки примножився своєю частотністю і функціонально-семантичним спектром, що під впливом окремих контекстів втратив виразні частиномовні ознаки дієслова. Нещодавно нами було зафіксовано *prosím*, щоправда, вже в синтезованій формі *prosimvás* як звертання: *...oslovuji všechny „Dobryden Prosimvás“*, *to se nemůže nikdo urazit, ať je jakkoli starý* (Режим доступу: <http://www.emimino.cz/diskuse/osloveni-mladapani-148454/>).

Носіям мови іноді навіть важко впоратися з визначенням частиномовної належності, про що свідчить одна з Інтернет-дискусій (у прикладі збережено правопис оригіналу):

- Je to *sloveso*. Je to první osoba čísla jednotného, čas přítomný od slovesa „prosit“.

- Jako školák jsem si kdysi myslel, že to je zájmeno nebo *citoslovce*...

- už jsme to vyřešili je to *částice*

- Ale jak to? Vždyt je to *sloveso*?

Власне, в цьому випадку йдеться про цікаве і поки що недосліджене явище взаємодії мови і мовлення, коли відбувається інтенсивне проникнення в літературну мову фраз і кліше з розмовної форми. Щоправда, деякі із значень настільки стали звичними в мовній свідомості широкого загалу, що їхні значення вже кодифіковано. І дійсно, як зазначає чеський тлумачний словник, це слово має широкий спектр значень – дієслово, частка, вигук: а) як *дієслово* (*sloveso*) це *první osoba jednotného čísla přítomného času oznamovacího způsobu slovesa prosit*: **Prosím** *o pomoc*; б) як *частка* у ввічливому проханні: 1) *zdvořilá žádost*: **Prosím**, *mohl byste mi ukázat tu knihu?*; 2) як *частка* у функції уточнення, перепитування, здивування: *cože?* (*zdvořilá žádost o zopakování při neporozumění; někdy též ironicky*): **Prosím?** *Bohužel jsem vám nerozuměl. Prosím?* *To přece nemyslíš vážně!*; 3) як згода: *ano*: *Mohu se vás na něco zeptat?* – **Prosím**; 4) установа контакту: *navázání kontaktu* (např. v obchodě, v telefonu): **Prosím**. *Čím vám mohu posloužit?*; 5) відповідь на подяку: *odpověď na poděkování*: *Děkuji!* – **Prosím**; 6) інший вияв ввічливості: *jiné vyjádření zdvořilosti*: **Prosím**, *pojdte dále*; в) як *вигук* (*citoslovce*): 1) акцентуалізації (*zdůraznění*): *A to prosím není ještě všechno!*; 2) здивування (*údiv*): **Prosím** *vás! Tomu ani nemůžu uvěřit!* [17].

Зважаючи тільки на кодифіковані значення слова *prosím*, на українському мовному ґрунті воно має всі шанси бути перекладеним неадекватно, насамперед з функціонального погляду, оскільки в узусі цих значень ще більше. Якщо

у значенні прохання з пошуком еквівалента труднощів немає (*Prosím o pomoc – Прошу про допомогу*), то інші значення, що виражають переважно різні модальності, вимагають тонкого комунікативного чуття, який би засобами української мови уможливив передачу прагматично релевантної інформації, в тому числі емоційної, ментальної, етичної, тієї, що приховує чеський вираз.

Так, якщо це знак ввічливого прохання, то українська мова надає багаті варіантні можливості: *будьте ласкаві, будьте настільки / такі / так ласкаві, прошу тебе / Вас, прошу дуже / уклінно / покійно / ласкаво / настійно / слізно / милостиво, Христа ради (прошу), ради бога, яви божу милість, застав час бога молити, будь другом, будь люб'язний, будь настільки / такий / так люб'язний, не в службу, а в дружбу, не відмов, не відмов в люб'язності, завітайте, потрудись / потрудіться*. Заради справедливості слід зазначити, що такі маркери наполегливого ввічливого прохання, як *прошу уклінно / покійно / слізно / милостиво, Христа ради (прошу), ради бога, яви божу милість, застав час бога молити* і відповідні їм чеські *prosím uctivě / snažně / úpěnlivě / plačícе / poslušně, laskavě* в сучасному дискурсі практично не вживаються, бо скоріш сприймаються не як прохання, а як упрошування, вмовляння, благання, що межує з самоприниженням.

Звертаючи увагу на функціонування українського *прошу (просимо)* у значенні 'будь ласка / будь ласкавий / з вашої ласки / коли ваша ласка', варто відзначити більшу його частотність лише на Заході України порівняно з іншими регіонами. Функціонуючи здебільшого при імперативних проханнях, слово, як на нас, не втратило в нашому дискурсі своєї первинної функції – прохання: *Тільки прошу (тебе) – не забудь мене*, на що вказує і його позиція в реченні: воно здебільшого знаходиться в препозиції до власне інформативного складника прохання, тоді як зміна позиції *будь ласка* на комунікативний смисл висловлення практично не впливає.

В україністиці є спроби розмежування функціонального смислу слова за допомогою наголосу. *Прошу́* з наголосом на останньому складі рекомендується для вживання у значенні 'прохання', 'клопотання', а з наголосом на першому складі – у значенні 'будь ласка', 'запрошую' [6, с. 257]. Цілком можливо, що наголос на першому складі – це вплив польського *proszę*, де воно має, як і в чеській, значну частотність вживання, здебільшого як індикатор увічливості.

Щоправда, така фонетична диференціація значень не відзначена у словниках: ні в академічному одинадцятитомному тлумачному словнику української мови, ні в чесько-українському. У перекладному чесько-українському словнику приклади дібрано так, що подають слово *прошу* тільки з наголосом на першому складі [13]. На наш погляд, пропонується різнонаголошуваність слова *прошу* утруднює його вживання не тільки носіям мови, а й тим, хто вивчає мову чи займається її перекладом.

Чималу роль у деперформативізації дієслова *prosím* відіграє його позиція. Уживання слова в кінці речення послабляє значення акту прохання і слугує

лише маркером увічливості, тому його краще перекладати як *будь ласка*, пор.: *Seznamte se, prosím – Знайомтеся, будь ласка; Nevyrušujte mě, prosím – Не турбуйте мене, будь ласка; Vejděte, prosím – Увійдіть, будь ласка*. Якщо ж *prosím* знаходиться на початку речення і є індикатором ввічливості, в українському варіанті можливі обидві варіантні форми, навіть якщо модальність ввічливості буде виділена пунктуаційно, пор.: *Prosím, seznamte se – Прошу / Будь ласка, познайомтеся; Prosím, nevyrušujte mě – Прошу / Будь ласка, не турбуйте мене; Prosím, vejděte – Прошу увійти / Будь ласка, увійдіть*. Елімінація коми і стягнення слів у сполуку *proшу + інфінітив* (*Прошу познайомитися, Прошу не турбувати мене, Прошу увійти*) більш доречні для офіційного спілкування. Уведення *proшу* в кінцеву позицію нетипове для української літературної мови, хіба що для акцентуалізації прохання.

У чеській мові позицію кінця речення лексема посідає переважно в коротких за формою проханнях. У розлогіших висловленнях, особливо тих, що функціонують у питальній формі, *prosím*, здебільшого в поєднанні з *vás / tě*, передує інформативній частині й акцентно виділяється: *Prosím vás, kde je sekretariát děkana? / neotevřel byste dveře?* або знаходиться в інтерпозиції: *Pane Nováku, podepište, prosím vás, tento dopis*. Для питальних речень української мови типовим є *будь ласка* чи його еквіваленти: *Будь ласка, де знаходиться деканат філологічного факультету?*, хоча певна експансія *proшу* у значенні 'будь ласка' спостерігається: деінде можна почути: *Прошу, є ще питання? Прошу, є ще побажання?* Таке вживання пояснюється наявністю у висловленні не стільки значення 'бажаю почути питання / побажання', як готовністю мовця з комунікативно вищою позицією вислухати співрозмовника, тобто 'я відкритий до спілкування'.

У мовленні вживаються й модифіковані форми перформативів, що мають стилістичну маркованість, позначаючи офіційні стосунки, на зразок: *Mám prosbu, ...; Mám přání, ...; Mohu vás poprosit (požádat), ...?*, які у процесі перекладу вимагають належного ставлення. Так, формально посесивна форма (з дієсловом *mít / мати*) не зовсім типова для української ввічливості, тому її варто перекладати буттєвою конструкцією: *У мене (є) прохання / просьба*. Модально ускладнена просьба *Mohu vás poprosit (požádat), ...?* так само перекладається з модальним дієсловом, здебільшого з питальною часткою: *Чи можу (тебе / Вас) попросити, ...?*

У чеській традиції вживається і марковане суб'єктивною модальністю ПК *Smím prosít?*, виражаючи значення 'запрошую до танцю'. Формула відзначається високим ступенем увічливості завдяки саме модальному дієслову *smím* та інтонації запитання. На думку В. І. Карасика, питально-спонукальні речення створюють гіпотетичну ситуацію, ступінь ірреальності якої вищий, ніж у випадку зі звичайним проханням. Запитання, поставлене в такій формі, ніби дає можливість відмовитися від виконання запропонованої дії, відповіді «ні» [9, с. 255]. Найближчими українськими варіантами є *Чи можу запросити (до тан-*

цю)? або *Дозвольте запросити*, а не **Чи смію запросити (до танцю)?* Трапляється, що вживають вираз *Осмілюся вас запросити*, але він несе вже дещо інші смисли: демонструє певний вияв відваги в загальному контексті несміливості, боязливості. Відомо, що модальність належить до числа мовних універсалій, і в перекладі можна припустити наявність еквівалентних відповідників між засобами і формами її вираження. І дійсно, існує певний семантико-синтаксичний паралелізм, однак цей факт не може бути підставою для використання формальних еквівалентів.

Конкретизація запрошення *до танцю* в українському дискурсі не видається надлишковою, оскільки модусна частина з індикатором запрошення зазвичай вимагає конкретизаторів – без них запрошення втрачало б свою семантичну повноту, пор.: *Чи можу запросити до танцю / на прогулянку / на концерт тощо? і *Чи можу запросити?* Натомість чеський вираз *Smím prosít?* такої конкретизації не потребує, оскільки вживається насамперед у ситуації запрошення, і саме до танцю.

Як уже зазначалося, уживання перформатива, крім маркування інтенції прохання, формує, нехай і формальне, поле ввічливості, невластиве імперативним й описовим конструкціям з дієсловом *prošu*, пор.: *Prošu тебе: дай мені цю книгу і Передай мені цю книгу*. Незважаючи на факультативність категорії ввічливості, для успішного мовленнєвого акту прохання вона є бажаною, тому в перекладі її потрібно зберегти.

Після цих попередніх міркувань покажемо способи перекладу чеських ПК з *prosím*, що практично втратило перформативність, а отже, і значення прохання, і набуло ознак службового слова для вираження значення ввічливості. У різних контекстах воно має свої еквіваленти, здебільшого це частки та інтонація:

<i>Budete, prosím, obědvat?</i>	(Чи) Будете обідати?
<i>Prosím? nerozuměl jsem.</i>	Перепрошую / Вибачте, не почув / Не зрозумів (що Ви сказали).
<i>Prosím, ano.</i>	Звичайно, так / Із задоволенням.
<i>Kdy? – Dnes prosím.</i>	Коли? – Сьогодні, будь ласка.
<i>A to ještě prosím není všechno.</i>	І це ще не все.
<i>Prosím. (navázání kontaktu (v telefonu))</i>	Алло! Слухаю.

Як видно, сегментні маркери ввічливості деінде зазнають втрат (*A to ještě prosím není všechno – І це ще не все*), щоправда, їх можна почасти зберегти при усному перекладі за допомогою інтонації, тону, логічного наголосу.

При вживанні *prosím* як вигуку емоційність виражається аналогічними за смислами українськими вигуками, частками різної модальності, дейктичними займенниками тощо, наприклад:

Prosím tě, jak je to možné?

Та невже? Хіба ж так можна? (Та) ти що? Ну, ти даєш! Ну й ну!

Prosím už jsem hotov.

Будь ласка. (Аж) ось і я. Я вже тут.

Prosím tě, víš, co se stalo?

Та невже ти не знаєш, що трапилось?

Сказане підтверджує справедливості думки про те, що процес перекладу може бути схарактеризований як процес пошуку рішення, що відповідає певному набору функційних критеріїв, і засвідчує евристичний характер перекладацької діяльності. Згідно з евристичним принципом побудови мовлення, залежно від конкретної ситуації суб'єкт може обрати той шлях породження висловлення, який за цих обставин видається оптимальним [12, с. 21]. Ця думка актуальна ще й тому, що в українській мові *prošu* практично не зазнало деперформативізації, зберігши базову семантику прохання, на що вказують словникові тлумачення: *просити* – 1. Звертатися з проханням. 2. Виражає ввічливе, але настійне прохання: Просити пробачення, Просити слова – зголошуватися на публічний виступ. Просити сльозами (слізю) – благати; перепрошувати; Просити руки кого, чиєї – звертатися до дівчини або до її батьків з проханням дати згоду на шлюб. 3. Запрошувати, кликати куди-небудь. 4. розм. Призначати ціну за що-небудь. – Він просить по тридцять карбованців за шкурку. Чи не взяти нам пару? 5. Збирати милостиню; жебракувати. ♦ Просити (Христа ради). 6. Клопотатися про кого-, що-небудь, заступатися за когось [11, с. 283]. У зв'язку з цим чеською мовою це дієслово перекладається як перформатив *prosím*, за винятком значення 'просити руки кого, чиєї', де вживається вираз *Vezmeš si mne?*

Підсумовуючи, зазначимо: збереження комунікативної функції прагматичного кліше становить макростратегію перекладу, оскільки семантика мовного знака в реальній комунікації здатна змінюватися і віддалятися від словникової. Переклад з погляду комунікативно-прагматичної моделі повинен зберегти намір автора і таким чином забезпечити комунікативний ефект оригіналу. Перспективою подальших наукових розвідок слід вважати пошук оптимального варіанту перекладу інших мовних стереотипів, що передбачає орієнтацію на багатомірність процесу, залучення до розгляду основних його складників – міжмовного, комунікативно-прагматичного й ситуативно-дейктичного.

Література

1. *Апресян Ю. Д.* Значение и употребление / Ю. Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 2001. – № 4. – С. 3–21.
2. *Баландіна Н. Ф.* До проблеми опису етикетних перформативів у словниках / Н. Ф. Баландіна // *Eslavistika Computense*. – 2007. – Vol. 7. – С. 63–76.
3. *Баландіна Н. Ф.* Чеські прагматичні кліше з погляду еквівалентності та адекватності перекладу українською мовою / Н. Ф. Баландіна // *Актуальні питання перекладу : міжмовний і міжкультурний вимір* : колективна монографія. – Olomouc : Universita Palackého v Olomouci, 2014. – С. 13–67.
4. *Богданов В. В.* Функции вербальных и невербальных компонентов в речевом общении / В. В. Богданов // *Языковое общение : Единицы и регулятивы*. – Калинин : Калининский гос. ун-т, 1987. – С. 18–35.
5. *Галлямова Н. Ш.* Речевой акт «обещание, клятва» в русской языковой картине мира : лингвокультурологический, функционально-прагматический аспекты / Н. Ш. Галлямова // *Язык и культура*. – 2010. – № 3. – С. 16–32.
6. *Гринчишин Д. Г.* Словник труднощів української мови / Д. Г. Гринчишин. А. О. Капелюшний, О. М. Па-зяк та ін. [за ред. С. Я. Єрмоленко]. – Київ : Радянська школа, 1989. – 336 с.
7. *Каде О.* К вопросу о предмете лингвистической теории перевода / О. Каде // *Тетради переводчика*. – М., 1979. – Вып. 16. – С. 3–11.
8. *Казанцев А. И.* Особенности перевода клише и штампов официально-делового языка (на материале французского языка) / А. И. Казанцев. – Челябинск : Изд-во Челябинского гос. ун-та, 2002. – 66 с.
9. *Карасик В. И.* Языковой круг : личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с.
10. *Найда Ю. К.* Наука переводить / Ю. К. Найда // *Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике*. – М. : ИМО, 1978 – С. 114–136.
11. *Словник української мови : в 11 т.* / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970–1980 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrlit.org/slovnky/slovnuk_ukrainskoi_movu_v_11_tomakh/%D0%BF%D1%80~
12. *Тороп П.* Тотальный перевод / П. Тороп. – Тарту : Изд-во Тартуского университета, 1995. – 220 с.
13. *Чесько-український словник : у 2 т.* / укл. Й. Ф. Андерш, Г. І. Неруш, В. Д. Цвях, Г. Т. Яценко, Т. Б. Бобшко, С. Є. Долман та ін. – К. : Наук. думка, 1988–1989.
14. *Швейцер А. Д.* Перевод и лингвистика / А. Д. Швейцер. – М. : Воениздат, 1978. – 280 с.
15. *Швейцер А. Д.* Теория перевода : Статус, проблемы, аспекты / А. Д. Швейцер. – М. : Наука, 1988. – 214 с.
16. *Grepl M.* O větách tázacích / M. Grepl // *Naše řeč*. – 1965. – № 48. – S. 276–291.
17. *Slovník spisovného jazyka českého : Za vedení V. Havránka (hlavního redaktora), J. Běliče, M. Helcla a A. Jedličky* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ssjc.ujc.cas.cz/>

Статтю отримано 19.09.2015 р.

Баландіна Н. Ф.

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ КЛИШЕ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ МОДЕЛИ ПЕРЕВОДА

*В статье описаны возможности применения коммуникативной модели перевода к чешским прагматическим клише. На примере анализа побуждения доказано, что проблему представляет уже не столько эквивалентность перевода на украинский язык, исходящая из единства формы и содержания, сколько адекватность, в частности, определение интенций автора и достижение запланированного коммуникативного эффекта. В реальной коммуникации языковые индикаторы волеизъявления пополняются субъективными смыслами. Например, чешский перформатив *prosím*, выражая значение просьбы, на-*

столько преумножился в своих значениях, что в отдельных случаях утратил признаки глагола. Кроме того, описаны пути преодоления трудностей при переводе актов побуждения с имплицитными перформативами.

Ключевые слова: *чешские прагматичные клише, коммуникативная модель перевода, языковые индикаторы функций, перформатив, побуждение.*

Balandina N. F.

PRAGMATIC CLICHÉS FROM THE POINT OF VIEW OF THE COMMUNICATIVE TRANSLATION MODEL

*The article shows the possibilities of using the communicative translation model to translate the Czech pragmatic clichés to Ukrainian and proves that a successful translation as the means of establishing intercultural communication cannot be based solely on the linguistic basis, but should take a range of extralinguistic factors into consideration. This fact is especially topical while regarding pragmatic clichés that with their behavioral nature, fixedness, and frequency of usage are remarkably dependent on the situational context and can be defined as culturally marked signs. In such case the translator needs not only proper language competence, but also communicative one, knowledge of non-trivial rules of using those units. During the analysis of pragmatic clichés of intention it has been proved that the problem lies more in the adequacy, in particular in identification of the speaker's intentions and achieving the desired effect, rather than in the translation equivalence only. In this case the focus is on language signs, the intention (function) indicators. In the real speech the latter show considerable variability and acquire subjective meanings. For instance, the Czech performative *prosím*, being a request formally, has acquired a range of meanings and even lost characteristics of the verb. While studying voluntary acts, the article also deals with theme and rheme, and if one fails to take the former and the latter into consideration, it may lead to the loss of the author's intention, which is stressed by the actual division in one way or another. Besides that, the article describes the ways of overcoming difficulties in translation of incentives with implicit performatives. The optimal choice of the equivalent is those units that ensure not only the equivalency, but also the adequacy of the translation.*

Key words: *Czech pragmatic clichés, communicative translation model, language function indicators, performative, incentive.*